SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 2
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA JADIDCHILIK HARAKATINING KESH (SHAHRISABZ) HUDUDIDA ILDIZ OTISHI

Sulaymonova Nilufar O‘tkir qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
ORCID: 0009-0008-6557-5813

Annotatsiya
Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Buxoro amirligi hududida vujudga kelgan jadidchilik harakatining Qashqadaryo vohasining tarixiy markazi bo'lgan Kesh (Shahrisabz) hududiga kirib kelish jarayoni tahlil qilinadi. Buxoro amirligi tarkibidagi beklik sifatida Keshning o'ziga xos ma'muriy-diniy muhiti, usul-i jadid maktablarining Buxoro amirligi bo'ylab tarqalish dinamikasi hamda mahalliy ziyolilarning Buxorodagi jadid doiralari bilan aloqalari orqali g'oyalarning hududga singishi manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va biografik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar
Jadidchilik, Kesh, Shahrisabz, Buxoro amirligi, usul-i jadid maktablari, qadimchilik, Abdulla Gulshaniy.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligi va unga tutash Buxoro amirligi hududida ijtimoiy-ma'rifiy islohotchilik oqimi sifatida jadidchilik harakati shakllandi. Harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini yangilashga qaratilgani bois, u eski tuzum, an'anaviy ta'lim tizimi va “qadimchi” ulamolarning kuchli qarshiligiga duch keldi. Yangi hayot tarafdorlari “jadid” yoki “jadidchilar” nomini oldi.

Harakatning tarqalish geografiyasi va institutsional asosi bir xil bo'lmagan: tadqiqotchilar Turkiston, Buxoro va Xiva jadidchiligini o'zaro farqlaydi. Buxoro amirligida jadidchilik ijtimoiy islohotdan tashqari davlat boshqaruvi, qonunchilik, soliq va savdo-sotiq sohalarini isloh qilish talabi bilan ham chiqqan, biroq amir hukumati va mahalliy mutaassiblarning barqaror qarshiligiga uchragan.

Kesh (keyinchalik Shahrisabz nomi bilan mashhur bo'lgan) hudud tarixan Buxoro amirligining yirik bekliklaridan biri bo'lib, ma'muriy jihatdan poytaxt Buxoroga bevosita bog'liq edi. Shu sababli mintaqada jadid g'oyalarining kirib kelishi, asosan, Buxoroda tahsil olgan yoki u yerdagi ziyoli doiralar bilan aloqada bo'lgan mahalliy shaxslar orqali amalga oshgan bo'lishi tarixiy manbalarda kuzatiladi. Ushbu maqolaning maqsadi —

jadidchilik g'oyalarining Kesh hududiga kirib kelish mexanizmini mavjud tarixiy-biografik manbalar asosida ko'rsatib berish va mintaqaviy jadidshunoslik uchun dastlabki tayanch nuqtalarni belgilashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, respublika tarix fanida Turkiston jadidchiligi (Toshkent, Samarqand, Farg'ona vodiysi misolida) yetarlicha chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, Buxoro amirligiga tobe bo'lgan chekka bekliklar, jumladan Kesh hududidagi jarayonlar hanuzgacha alohida ilmiy-tadqiqot predmeti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Bu bo'shliqni to'ldirish, bir tomondan, o'lkashunoslik va mahalliy tarix uchun, ikkinchi tomondan, jadid pedagogikasining hududiy tarqalish qonuniyatlarini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod, manbashunoslik tahlili va biografik (shaxsga yo'naltirilgan) yondashuvdan foydalanildi. Birinchi bosqichda Turkiston va Buxoro amirligi hududida jadidchilik harakatining umumiy tarqalish xronologiyasi va institutsional shakllari (usul-i jadid maktablari, matbuot, jamiyatlar) mavjud ilmiy adabiyot asosida tizimlashtirildi. Ikkinchi bosqichda ushbu umumiy jarayon Kesh (Shahrisabz) hududi kontekstida, mintaqadan chiqqan va Buxoro jadid doiralari bilan hujjatlashtirilgan aloqaga ega bo'lgan shaxslarning biografik ma'lumotlari orqali ko'rib chiqildi. Tahlil uchun ochiq ilmiy-ma'rifiy manbalar, ensiklopedik va biografik nashrlar jalb qilindi; mintaqaga xos arxiv hujjatlari va mahalliy davriy matbuot materiallari ushbu maqola doirasidan tashqarida qolib, keyingi bosqich tadqiqotlar uchun taklif etilgan yo'nalish sifatida belgilandi.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, 1895–1910-yillar oralig'ida Turkistonning Toshkent, Samarqand, Qo'qon kabi yirik shaharlari bilan bir qatorda Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlarida ham o'nlab usul-i jadid (“usuli savtiya”) maktablari ochilgan. Bu jarayonda Buxoroda Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat kabi ziyolilar, Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy yetakchi rol o'ynagan.

Buxoro amirligiga tobe beklik sifatida Kesh (Shahrisabz) hududida mustaqil jadid maktablari tarmog'i haqida keng tarqalgan umumiy tarixiy adabiyotda alohida statistik ma'lumotlar cheklangan, biroq mintaqaning Buxoro bilan yaqin ma'muriy-diniy aloqasi jadid g'oyalarining shaxslararo aloqalar orqali kirib kelishini ta'minlagan aniq holat mavjud. Xususan, 1898-yil mart oyida Shahrisabzning Zingaron mahallasida hunarmand oilasida tug'ilgan Abdulla Gulshaniy dastlab mahalliy an'anaviy maktabda (tog'asi mulla Meyli qo'lida) tahsil olib, 13 yoshida Qur'oni Karimni yod olgan va “qori” unvoniga sazovor bo'lgan. 18 yoshga to'lgach, u Buxoroga borib Mir Arab madrasasi tolibi bo'lgan va aynan shu davrda Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Fayzulla Xo'jayev, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi jadid harakati vakillari bilan bevosita muloqotda bo'lgan.

Ushbu biografik holat Kesh hududidan chiqqan yosh talabalarning Buxoro Mir Arab kabi yirik ta'lim markazlarida jadid g'oyalari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lganini va bu orqali yangi qarashlarning bilvosita, shaxslararo tarmoq vositasida mintaqaga kirib kelganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Buxoro amirligi hukumati va mahalliy qadimchi ulamolarning 1910-yillar davomida jadid maktablarini bir necha bor yopib qo'yishi (masalan, 1914 va 1915-yillardagi voqealar “Sadoi Turkiston” gazetasida yoritilgan)

markazdan uzoq bekliklarda, jumladan Keshda, ochiq jadid maktablari tarmog'ining barqaror shakllanishini qiyinlashtirgan omillardan biri bo'lgan deb taxmin qilish mumkin.

Quyidagi jadvalda jadidchilik harakatining Turkiston va Buxoro amirligi bo'yicha yetakchi vakillari hamda ularning Kesh (Shahrisabz) hududi bilan bog'liq jihatlari umumlashtirilgan:

F.I.Sh.	Yillar	Faoliyati va Kesh bilan aloqasi
Mahmudxo'ja Behbudiy	1875–1919	Samarqandda dastlabki usul-i jadid maktablarini ochgan, matbuot orqali (“Samarqand” gazetasi) jadid g'oyalarini Qashqadaryo vohasiga yaqin hududlarga tarqatishga hissa qo'shgan.
Abdurauf Fitrat	1886–1938	Buxoro jadidchiligining g'oyaviy yetakchisi; Mir Arab kabi madrasalarda tahsil olgan yoshlar (jumladan Kesh vakillari) uning muhitida jadid qarashlari bilan tanishgan.
Sadriddin Ayniy	1878–1954	Buxoro ta'lim islohotchisi, yozuvchi; Abdulla Gulshaniy bilan bevosita tanish bo'lgan.
Abdulla Gulshaniy	1898–1978	Shahrisabzning Zingaron mahallasida tug'ilgan; Buxoro Mir Arab madrasasida Ayniy, Fitrat, Behbudiy, Hamza bilan aloqada bo'lgan — Kesh hududidan chiqqan jadid muhiti vakili.
Munavvar qori, Avloniy	1878–1931; 1878–1934	Toshkent jadidchiligi yetakchilari; “Nashriyot” va “Maktab” jamiyatlari orqali o'quv adabiyoti nashr etib, umumturkiston miqyosida jadid maktablari uchun darsliklar tayyorlagan.

Olingan natijalar Kesh hududidagi jadidchilikni mustaqil, markazlashgan harakat sifatida emas, balki Buxoro amirligi markazidagi jadid muhitining bilvosita, individual aloqalar orqali mintaqaga proyeksiyalanishi sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu xulosa Buxoro va Xiva jadidchiligining Turkiston jadidchiligidan farqli, ko'proq markazlashgan va cheklangan ijtimoiy negizga ega bo'lganligi haqidagi mavjud ilmiy qarashlarga mos keladi.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqotning cheklovlarini ochiq tan olish lozim: hozirgi bosqichda Kesh hududida bevosita faoliyat yuritgan jadid maktablarining aniq nomlari, ochilgan yillari va o'quvchilar soni to'g'risidagi ma'lumotlar ommaviy ilmiy manbalarda yetarlicha aks etmagan. Bu holat mintaqaviy jadidshunoslikning hali to'liq o'rganilmagan bo'shligini ko'rsatadi va Buxoro amirligi devonxonasi hujjatlari, mahalliy vaqf va qozixona arxivlari, shuningdek davriy matbuot (“Buxoroi sharif”, “Samarqand” gazetalari) materiallarini jalb etgan maxsus arxiv tadqiqotini talab qiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, Kesh misoli shuni ko'rsatadiki, jadid g'oyalarining hududiy tarqalishi ko'pincha institutsional (maktab tarmog'i orqali) emas, balki shaxsiy ta'lim traektoriyalari — mahalliy iqtidorli yoshlarning yirik ilmiy markazlarga (bu holda Buxoroga) borib tahsil olishi va u yerda zamonaviy didaktik qarashlar bilan tanishib, keyinchalik o'z vatanida ma'rifiy-adabiy faoliyat yuritishi orqali sodir bo'lgan. Bu “individual vositachilik” modeli Turkiston o'lkasining boshqa chekka hududlaridagi jadidchilik tarqalishini o'rganishda ham uslubiy asos sifatida qo'llanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilik harakati Kesh (Shahrisabz) hududiga, asosan, Buxoro amirligi markazi bilan bo'lgan ma'muriy-diniy aloqalar va mintaqadan Buxoroga o'qishga borgan shaxslarning jadid ziyolilari bilan bevosita muloqoti orqali kirib kelgan. Abdulla Gulshaniy misoli bu jarayonning aniq va hujjatlashtirilgan namunasi sifatida xizmat qiladi. Mintaqaviy jadidchilik tarixini to'liq tiklash uchun mahalliy arxiv manbalarini keng jalb etgan qo'shimcha tadqiqotlar zarur, bu esa ushbu maqola doirasidan tashqaridagi keyingi bosqich vazifasi sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жадидчилик ҳақида. Qomus.INFO — https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/jadidchilik-uz/
2. Жадидчилик. Oyina.uz — https://oyina.uz/kiril/teahause/1171
3. Бухоро жадидлари: ислоҳот ва таназзул. Oyina.uz, 2021 — https://oyina.uz/kiril/article/314
4. Жадидчилик ҳаракати. Tavorix — Islamonline.uz — https://tavorix.islamonline.uz/site/item/1338
5. Abdulla Gulshaniy. Vikipediya — https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulla_Gulshaniy
6. Жадид адабиётининг асосчиси (Behbudiy haqida). e-adabiyot.uz — https://www.e-adabiyot.uz/maqola/415
7. Жадидларнинг ғоявий асослари, ютуқ ва хатолари. UzAnalytics, 2022 — https://www.uzanalytics.com/tarix/10076/